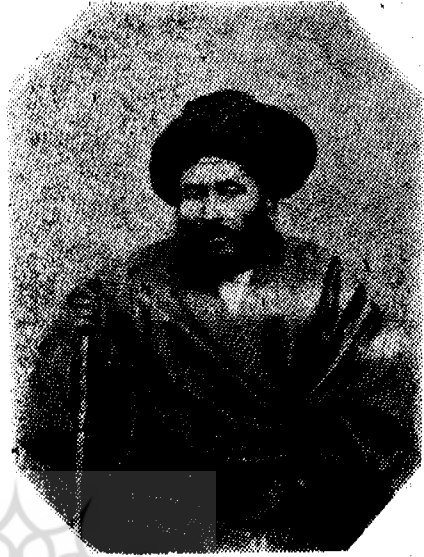

میرزا محمد علی حسینی
اصفهانی *

نوشته : عبدالحسین حائری

میرزا محمد علی حسینی سپاهانی فرزند محمد اسماعیل قائمی یکی از چند تن دانشمند صاحب نظر و برجسته علوم ریاضی در قرن ۱۳ ایران است و در رشته های مختلف ریاضی آثار و رسائل ارزنده (بزبان فارسی و عربی) و نیز شاگردانی دارد که خود استادان علوم عالی گشته اند. در یفا که این دانشمند ایرانی (مانند بسیاری از دانشمندان ایران و اسلام) تا این زمان بدرستی شناخته (و یا شناسانده) نشده .

مبسوط ترین ترجمه ای که دیده ام، چند سطری است که اعتماد السلطنه در مآثر و آثار آورده و به ذکر اجمالی نام وی و دو تن از شاگردان، اقامت او در اصفهان و

* مجله وحید بنا بر شیوه ای که داشته به نشر آثار و افکار و احوال رجال صاحب نظر و دانشمند ایرانی پرداخته و برخی از آنان را که در کتب خمول و گمنامی بوده اند به جهان علم و دانش شناسانده است. از جمله دانشمندان گمنام صدۀ اخیر میرزا محمد علی حسینی اصفهانی است که در ریاضی استاد مسلم بوده و ذکر احوال او چنانکه باید و شاید در کتب ریاضی و غیر آن نیامده است تنظیم این مقاله و تحریر احوال و اصولا شناساندن او را آقای حائری رئیس قسمت بررسی و تحقیق مجلس شورای ملی بعهده گرفته و وعده ادامه این خدمت را نیز داده است (و) .

تهران، تاریخ در گذشت و دفنش در بقعه امامزاده یحیی (در تهران) و اینکه نسخه‌ای از مثنوی مولوی را در مدت ۳۰ سال نوشته و بفرهاده میرزا داده بسنده میکند. اما به تألیفات استاد اشارتی ندارد.

آقای سید جلال تهرانی در دوسطر از گاهنامه (سال ۱۳۱۱: ۱۸۸۰) از قائمی و «استاد ریاضیات تهران» باجمال یاد میکند و از آثار او رساله شفق و فلق، و حواشی تنقیح المناظر فارسی (نسخه مجلس) را نام می برد.

اما، ستوری (۱) خلاصه‌ای از نوشته گاهنامه را و علامه فقید حاج شیخ آقا بزرگ تهرانی (۲) و نیز مؤلف دانشمندان و بزرگان اصفهان خلاصه شمه‌ای از نوشته مآثر و آثار را آورده اند.

مؤلف بهارستان (تاریخ و تراجم رجال قاین و قهستان) (۳) از میرزا محمد علی قائمی خراسانی که فیلسوف بوده و در شیراز اقامت کرده و با فرهاده میرزا قاجار دوستی داشته یاد میکند و ظاهراً این کسی دیگر است بجز دانشمند مورد نظر ما. جای خوشوقتی است که نسخ بیشتر (و یاهمه) آثار و نیز تعلیقات او بر نسخ آثار دیگران، بخط استاد یا منقول از خط او در کتابخانه مجلس شورای ملی محفوظ است. از شاگردان او نیز آثار و نوشته‌هایی در دست است (در این کتابخانه و در دیگر جایها) و آشنایی با آثار اینان خود آشنایی با استاد است. نگارنده، این گفتار را با استفاده از نکته‌ها و اشارتهایی که در این آثار یاد شده (و اکنون اسنادی گانه زندگی استاد است) و با بهره‌وری از تعلیقات و یادداشت‌هایی که از اینجا و آنجا بدست آورد و بررسی و تجزیه و تحلیل آثار و مؤلفات قائمی فراهم کرده و آنرا کوششی برای آشنا ساختن چهره یکی از دانشمندان بزرگ این سر زمین بحساب می‌آورد.

در کتابخانه مجلس مجموعه‌ای از آثار این استاد (بطور پراکنده) موجود است که نام بیشتر آنها در کتابهای فهرست و یا در سرگذشتهای کوتاهی که برای او نوشته‌اند دیده نمیشود و آشنایی با این کتابها خود آشنایی است با مهم‌ترین بخش و درخشنده‌ترین جلوه زندگی مترجم.

I- Abio - Bibliographical survey. By: -

C. A. storey

۲- اعلام‌الشیعه (نقباء البشر فی القرن الرابع عشر) ۴: ۱۳۰۴.

۳- از حاج شیخ محمد حسین آیتی چاپ ۱۳۲۷

از میان یادداشت‌هایی که از لابلاي نسخه های مختلف بدست آمدیکی نوشته ایست از استاد بربرگی کوچک جدا گانه که در میان اوراق نسخه نهایی -

الایضاح - فی شرح باب المساحه من -
المفتاح (شماره ۱۵۳۳ مجلس) نهاده شده و دیگری از آقای سید جلال الدین تهرانی که بر آخرین برگ رساله تسطیح ابوالفتوح احمد بن محمد بن سری (۱) الصاق شده و این یادداشت آقای تهرانی در اینجا اندکی مفصل تر و گویا تراست از نوشته ایشان در گاهنامه ۱۳۱۱. اینک متن یادداشت نخست که میرزا محمد علی آن را بمناسبت پایان نسخه کتاب خود بخواست شاگردش سلطان اویس میرزا قاجار نوشته و تاریخ تولد او را (که در

هیچ جای دیگر ندیده ام) روشن میسازد:
و بحسب امر مطاع لازم الاتباع نتیجه اولاد السلاطین . . . و زبده احفاد الخواقین سلطان اویس میرزا ابیدالله تعالی بقاءه و جلاله اقل السادات ابن مرحوم محمد اسماعیل الحسینی القائمی محمد علی الاصفهانی بتحریر نسخه تحریر پر دخت در زمانی که از سن حقیر هفتادسال و کسری

۱- معروف به ابن الصلاح. رجوع شود به فهرست مجلس ۱۹ ص ۳۴۲-۳۴۵
و ج ۲: ۳۵۹

بر حسب امر مطاع لازم الاتباع نسخ اولاد

در زمره خاندان خرد و امیر محمد علی

سلطان اویس میرزا ابن ابی القاسم

میرزا ابی القاسم میرزا محمد علی

میرزا محمد علی میرزا محمد علی

میرزا محمد علی میرزا محمد علی

میرزا محمد علی میرزا محمد علی

میرزا محمد علی میرزا محمد علی

میرزا محمد علی میرزا محمد علی

میرزا محمد علی میرزا محمد علی

میرزا محمد علی میرزا محمد علی

گذشته بود چه زمان ولادت در سال هزار و دویست و بیست و چهار هجری در پانزدهم شهر ربیع المولود بود و مرحوم جد حقیر قطعه تاریخ ولادت را فرموده اند که ماده تاریخ است:

جستم زخرد زسال تاریخش گفت
مه در وسط ربیع و در فصل بهار
وکان الفراغ من کتابته یوم فلان از
شهر فلان در سنه ۱۲۹۵ .

این یادداشت : تاریخ دقیق تولد استاد (۱۵ع-۱۲۲۴هـ) و این را که جدش - که تاروز تولد او زنده بوده و شعر میگفته - بر معلومات ما درباره او میافزاید .

تاریخ تولد او در یادداشت فرهاد میرزا نیز که یاد خواهم کرد - آمده است.

متن یادداشت دیگر (که آقای سید جلال الدین تهرانی آنرا برای معرفی میرزا عبدالله ریاضی کاتب نسخه تسطیح و شاگرد میرزا محمد علی قائینی نوشته اند) این است :

داین کتاب (مقصود رساله تسطیح ابوالفتوح است) بخط مرحوم میرزا عبدالله حکیم ریاضی پسر مرحوم میرزا محمد است که در طهران بسال ۱۳۱۱ قمری وفات یافته . ایشان شاگرد میرزا سید محمد علی قائینی پسر آقا سید اسماعیل بوده . استادش مرحوم سید محمد علی سالهار اصفهان و تهران

کتاب کلامی از سید محمد علی پسر مرحوم میرزا
که در شهر تبریز در سال ۱۳۱۱ قمری تصنیف گردید
شاید در سینه میرزا محمد علی پسر سید محمد علی
سهرمی سالها در طهران و در این کتاب در
سهم و در سال ۱۳۰۴ قمری تصنیف گردید
رسم سینه نویسی در کتاب پسر سید محمد علی
در شهر تبریز در سینه سید محمد علی
سهرمی پسر سید محمد علی پسر سید محمد علی
مکتب میرزا سید محمد علی
۱۹ شهریور سنه ۱۳۰۵ قمری
و کتاب تسطیح ابوالفتوح در شهر تبریز

نمونه خط سید جلال الدین تهرانی

میرزایسته و استاد ریاضیات بوده و به سال ۱۳۰۵ هجری قمری وفات یافته است. از خط مرحوم سید محمد علی در کتابخانه مجلس شورای ملی در حاشیه تنقیح المناظر لذوی الابصار والبصائر چندین سطر یافت میشود. مرحوم عبدالعلی میرزای احتشام الدوله (معمدالدوله دوم پسر فرهاد میرزای مرحوم) نزد سید محمدعلی ریاضی خوانده است و معاصر مرحوم میرزا ابوالحسن جلوه حکیم الهی بوده. سید جلال الدین تهرانی ۱۹ جمادی الثانیه ۱۳۵۰ هجری قمری. حواشی کتاب تسطیح ابوالفتوح نیز از تقریرات سید محمد علی قائی مرحوم است و نیز در حاشیه کتاب تنقیح المناظر از خود میرزا عبدالله سطوری میباشد (تنقیح المناظر تألیف کمال الدین فارسی است) .

در اینجا یادآوری این نکته مناسب است که نمونه های خط قائنی بسیار فراوان و علاوه بر حاشیه های دو نسخه ای که در یادداشت آقای تهرانی یاد شده است او نسخه های بسیار از مؤلفات خود و یا دیگران را بخط زیبای شکسته نستعلیق نوشته است. از پاره ای از مؤلفات او چندین نسخه بخط او در دست است (در کتابخانه مجلس و جز آن) و اصولاً نسخه مؤلفات او را کمتر بخط ناسخی دیگر دیده ام.

علاوه بر اینها نسخه مثنوی مولوی که (بگفته اعتمادالسلطنه در مآثر و آثار) قائنی آنرا در مدتی سال نوشته بزرگترین یادگار هنر اوست. استاد علاوه بر خط زیبا دارای هنر رسم نیز بوده و اشکال هندسی و نجومی را بسیار زیبا و با قدرت رسم میکرده.

مرحوم دکتر مهدی بیانی، در احوال و آثار خوشنویسان (ج ۳) از قائنی یاد میکند.

بر پشت نسخه ای از مشارق الاضواء که در ۱۲۹۷ بنام فرهاد میرزا نوشته و احتشام الدوله که آنرا برای پدر فرستاده این یادداشت از شاهزاده فرهاد میرزا دیده میشود:

«تألیف میرزا محمدعلی قائنی است و خط خود میرزا .. خطش بهتر از ربط و ربط بهتر از خط. خدا مرد را حفظ کند. اشکال راهم خود او کشیده تولد میرزا در ۱۲۲۴ هجری است»

چنین مینماید که استادقائمی این هنر خطاطی را برای جبران نقیصتهای معیشت بکارمیکرفت و بر اعلاوه بر اینکه تألیفات خود را خود تکثیر میکرد، کتابهای دیگران را نیز مینوشته است چنانکه رساله بیست باب در ادراستراطلاب از عبدالعلی بیر جندی (۱) در ۱۳۰۰ (در ۷۷ سالگی) نوشته است و شاید سفرهای متعدد و اقامت‌های او در یزد و بهبهان (که گویا به دعوت شاهزادگانی که نزد او درس میخوانده اند بوده رک: ذیل نسخه‌نهایه‌الایضاح و مشارق‌الاضواء و ص ۲۹۴-۲۹۶ فهرست ۱۹) نیز معلول همین عامل جبار نیازمندی بوده و ای دریغا اگر چنین بوده باشد.

در هر حال این گوشه از زندگی قائمی روشن نیست. و سئوالی است که پاسخ آن را در اسناد موجود نیافته‌ام.

سئوال دیگر که در وقت سیر و بررسی در زندگی میرزا محمد علی قائمی برای این نگارنده پیدا شد و بدون پاسخ ماند در باره تدریس (یا تدریس نکردن او) در دارالفنون است.

دارالفنون که از گاه تأسیس تا سالها، تنها موسسه عالی علمی ایران بوده که در آن ریاضیات عالی و دیگر علوم مثبت با روش جدید تدریس میشد، در ۱۲۲۶ تأسیس شد و در ۱۲۶۷ کارآموزش در آن آغاز گردید. بنا بر این بیش از سی سال آخر عمر میرزا محمد علی قائمی این مدرسه عالی وجود داشته و یقیناً از وجود استادی چون او بی نیاز نبود. تا این زمان هیچ نشانی و سندی که بر دعوت او برای تدریس و یا همکاری او در دارالفنون دلالت و اشارتی کند ندیده‌ام.

معاصران او مانند مولی علی محمد اصفهانی (۲) و مهندس الممالک

- ۱- این نسخه که در پشت نخستین برگه آن عکس قائمی الصاق شده در فهرست مجلس (ج ۱۴: ۴۹۱۱...) تألیف خودقائمی دانسته شده. اما مسلم است که از او نیست و از عبدالعلی بیر جندی است به دلائلی که در فهرست ۱۹ یاد کرده‌ام.
- ۲- مولی علی محمد اصفهانی یکی از ریاضی دانان صاحب نظر همین دوره است و بنوشته مآثر و آثار، علیقلی میرزا وزیر علوم، علیمحمد اصفهانی را از اصفهان به تهران آورد و به سمت معلمی خود پذیرفت در وزارت علوم و تکالیف مدرسه دارالفنون آن ملک زاده ... را معین بزرگ بود.

غفاری در دارالفنون تدریس میکرده اند . (۱)

فرزند او عبدالغفار نجم الدوله که با چند زمان هنر ایرانی و باریاضیات جدید عصر خود آشنا بوده نقل میکند که: پدرم که با کتایبهای «فرهنگیان» آشنا نبود، خود با دقت در عبارتی از محمد باقر یزدی (قرن ۱۱-۱۰) در عیون الحساب دریافت که مقصود یزدی اشارت به لگاریتم و خواص آن است و خود آن در رساله‌ای جدا بشرح لگاریتم پرداخته نجم الدوله میگوید رساله مزبور در کتابخانه او موجود است .

(تاریخ ریاضیات دکتر مصاحب ۱۶-۱۶۲ نقل از کتاب شرح اعمال

لگاریتم تالیف نجم الدوله غفاری چاپ ۱۲۹۲).

در ص ۸۶ تاریخ ریاضیات (دکتر مصاحب) درباره عصر زندگی مولی

علی محمد اصفهانی سهواً القلمی افتاده و در ص مزبور چنین آمده :

مطلب قابل ذکری که کمتر از آن خبر دارند و مخصوصاً تاحدی که نگارنده مطلع شده اروپائی‌ها بکلی بی‌خبر از آنند این است که یکی از ریاضیون ایرانی موسوم به علی محمد اصفهانی که در قرن شانزدهم میزیسته، معادلات درجه سوم را بطریق حسابی حل نموده و مادر جایی که از او اسم خواهیم برد (در ص ۱۶۰-۱۶۱ نام برده و خود نوشته‌اند که پدر عبدالغفار نجم الدوله بوده است) یکی از امثله او را با راه حلش ذکر می‌نمائیم... بقول استاد معظم عبدالرزاق خان بغایری آهنی ریاضی‌دان عالی مقام که معاصر نپر (Neper ۱۵۵۰-۱۶۱۷) کاشف لگاریتم نائل شده و جدول لگاریتمی ترتیب داده که نسخه‌اش فعلاً موجود است. (نا تمام)

۱- مرجع ما در این باره علاوه بر مدارک مختلف تاریخی دستنویسی

است در ضمن مجموعه‌ای مشتمل بر یادداشت‌های ارزنده که با لطف سرکار خانم دکتر محقق رئیس محترم کتابخانه‌ها نشکده ادبیات و محبت آقای سید ابراهیم دیباجی آنرا مطالعه کردم. در این تاریخیچه نخست امتحانات آنجا از امتحان اول در

۱۲۶۹ بتوسط مرحوم عزیز خسان سردار کل تا امتحان دهم در ۱۲۹۷

بتوسط شاهزاده اعتضاد السلطنه .